

УДК 351.81:316.613:81'244:081

М. Кашуба

ПРОБЛЕМА ДВОМОВНОСТІ У ТРАКТУВАННІ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Розглянуто проблему двомовності людини. Зазначено, що О. Потебня вважає рідну мову людини виразником почуттів – мовою душі, а кожну другу, якою людина оволодіває, – виразником абстрактного мислення, мовою інтелекту.

Ключові слова: двомовність, О. Потебня, мова почуттів, мова інтелекту.

Зазначена у заголовку проблема час від часу актуалізується саме в Україні, де певні політичні сили, ігноруючи закон про статус державної мови, то в одній, то в іншій області Сходу чи Півдня держави ставлять питання про визнання російської мови як другої державної. Аргументом є нерозуміння рідної мови насамперед українцями, громадянами своєї національної держави, які, мовляв, вже однозначно російськомовні, оскільки пишуть в анкетах “українець, рідна мова російська”. Йдеться, як бачимо, про володіння лише однією мовою, яка аж ніяк не є рідною для етнічного українського населення.

Глибше зрозуміти такий феномен, як володіння чужою мовою замість рідної, а також феномен двомовності допоможе, на нашу думку, спадщина відомих мислителів-мовознавців, серед яких провідне місце належить маловідомому для широкого загалу О. Потебні (1835 – 1891 рр.).

Учений світового рівня О. Потебня залишив глибокий слід у різних галузях наукового знання: лінгвістиці, міфології, фольклористиці, літературо- та мистецтвознавстві тощо. Усі проблеми набирали в його творах філософського звучання – він намагався дійти до найглибших причин і найсуттєвіших ознак досліджуваних феноменів, а отже, цілком заслужено може бути зарахований до представників української філософської думки.

Одна з важливих у часи О. Потебні і актуальних донині проблем, а саме проблема двомовності людини, дістала у творчості вченого глибоке осмислення і своєрідне вирішення.

Попри те, що О. Потебня вважається прихильником вчення В. Гумбольдта у мовознавстві, його творчість донедавна майже не вивчалася. Щоправда, до 150-річчя від дня його народження з'явилася низка праць про доробок ученого в галузі мовознавства та естетичної думки насамперед. Зокрема, ще 1981 р. І. Іванько опублікував у Москві у започаткованій тоді видавництвом “Искусство” серії з історії естетичної думки народів СРСР працю “Очерк развития эстетической мысли Украины”, де подає досить детальний як на ті соціокультурні обставини аналіз доробку О. Потебні в галузі естетики, ствердивши, що його естетичні погляди базуються на вивченні мови і фольклору. Віддаючи данину вимогам часу, цей дослідник все ж зумів привернути увагу до найважливіших філософських проблем, поставлених і вирішуваних у творчості О. Потебні, насамперед це проблема визначальної ролі мови у психічній діяльності людини і зокрема в мистецтві. Саме ця проблема має прямий стосунок до проблеми двомовності, подібно як і погляд на поезію й науку як різні способи формування й розвитку думки.

У згаданій праці І. Іваньо наголошує, що, порівнюючи слово й мову з мистецтвом і художньою творчістю, О. Потебня обґрунтовує низку важливих висновків, які стали основою його лінгво-естетичної концепції. Це, по-перше, твердження про те, що мова є аналогом чи прообразом будь-якої творчої діяльності. По-друге, що мистецтво за своєю структурою подібне до слова, яке приховує в собі таємницю творів мистецтва. Як слово є єдністю форми і змісту (образу і значення), так і твір мистецтва є нерозривною єдністю форми і змісту, образу й ідеї. По-третє, як і слово, мистецтво виникає не для образного виразу готової думки, а як засіб створення нової думки, до того ж такої, яка не завжди доступна теоретичному мисленню [1].

Є ще один, на нашу думку, важливий момент, який “проливає світло” на проблему двомовності в О. Потебні. І. Іваньо зауважив, що учений виділив таку важливу ознаку поетичного образу, як цілісність його сприйняття свідомістю: “У поезії зв’язок образу й ідеї не доводиться, а утверджується як безпосередня вимога духу, тоді як у науці підкорення факту законові повинно бути, і сила доведень є мірило істини”. Отже, вважає дослідник, тут наголошується на відмінності і особливості факту в науці та образу в поезії: “Поетичний образ не розкладається під час свого естетичного впливу, тоді як науковий факт тим більше для нас осмислений, чим більше роздроблений, тобто, чим більше розвинулось із нього суджень” [2].

Зрозуміло, що на той час не могло бути й натяку на постановку чи аналіз проблеми двомовності, але з наведених розмірковувань О. Потебні чітко видно, що учений розділяє мову поезії як мову духу, і мову науки, яка є результатом осмислення фактів дійсності.

Подібні думки прочитуються і в підібраних уривках із різних творів О. Потебні, опублікованих під назвою “Теоретическая поэтика” [3], де читаємо фрагмент із праці “Мысль и язык”: “Искусство есть язык художника, и как посредством слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить в нем его собственную, так нельзя ее сообщить и в произведении искусства, поэтому содержание этого последнего (когда оно окончено) развивается уже не в художнике, а в понимающих” [4]. Тут привернута увага до глибокого зв’язку внутрішньої форми слова, яка є втіленням духу самої думки, і змісту художнього твору, прихованого за його зовнішньою формою (образом). Підтверджує таку тезу інший опублікований тут фрагмент: “Слово только потому есть орган мысли и неперемное условие всего позднейшего развития понимания мира и себя, что первоначально есть символ, идеал и имеет все свойства художественного произведения” [5].

Упорядники цитованого збірника вибрали із праць О. Потебні красномовні свідчення того, що учений вважав мову творінням людини і прирівнював сотворення слова до художньої творчості, точніше поезії. Тут доречно згадати теоретика творчості М. Бердяєва, який ствердив, що людина самим актом свого сотворення Богом приречена творити, сотворювати разом із Творцем, збагачуючи й вдосконалюючи цей світ. Таке переконання дало можливість М. Бердяєву вважати, що кожен крок людини у світі, і кожен вчинок, у який вона вкладає часточку свого духу – це творчість, адже людина тоді усвідомлює свою причетність до Творця, стає “просиянною тварью”. Екстраполюючи таку концепцію джерела творчості на мову, можна ствердити, що саме так розумів сотворення мови О. Потебня, адже у нього мова – вираз і образ людського духу.

Повертаючись до цитованого вище збірника, виділимо ще один, важливий, на нашу думку, для аналізованої теми фрагмент, а саме слова О. Потебні стосовно особливостей мови поезії і прози. Учений переконаний, до речі, як і Й. Гердер, що мова виникла як поезія (під враженням чуттєвих образів), а розвивалась до прози (абстрактного мислення), яке асоціюється з наукою: “По мере того, как мысль посредством слова идеализируется и освобождается от подавляющего и раздробляющего ее влияния непосредственных чувственных восприятий, слово лишается исподволь своей образности. Тем самым полагается начало прозе, сущность коей – в известной сложности и отвлеченности мысли” [6].

У часи пропаганди нової історичної спільності “радянського народу” і єдиної для нього російської мови з критикою вчення О. Потебні виступив академік І. Білодід. У статті “Твір О. Потебні “Мова і народність” у світлі сучасності” (1962 р.) він, зокрема, вважає неправильним твердження вченого, що знання декількох мов роздвоює думку, а майбутня загальнолюдська мова призведе до “пониження рівня мислі”. Академік не уточнив у запалі критики, що О. Потебня мав на увазі навчання дітей двома мовами у ранньому віці, яке, на його думку, призводить до роздвоєння свідомості. Детальніше про це йтиметься далі. Подібну до І. Білодіда критичну думку про тезу двомовності у О. Потебні висловив і Ф. Медведєв (Харків, 1960 р.).

Чи не вперше у позитивному плані висвітлює концепцію двомовності О. Потебні Ю. Вільчинський у монографії “Олександр Потебня як філософ” (Львів, 1995 р.). Дослідник філософських поглядів ученого подає його думки про двомовність досить стисло, у контексті про значення національної мови (розділ III “Мова – духовна самостійність народу” [7] та розділ IV “Денаціоналізація як фактор деіндивідуалізації людини” [8]). На основі аналізу двох праць О. Потебні, уже згадуваної “Язык и народность” та рецензії на збірник “Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким”, Ю. Вільчинський оприлюднив думки вченого про феномен двомовності, зокрема в контексті осуду ним денаціоналізації. Не обійшов проблеми двомовності у вченні О. Потебні і автор підручника з історії української філософії В. Горський.

Відомо, що з раннього дитинства майбутній учений-мовознавець і філософ оволодів двома мовами – російською й українською. Народився він на Полтавщині, навчався у Харківському університеті в часи активного захоплення інтелігенції українським фольклором. В “Автобіографічному листі” учений згадує, що на його зацікавлення лінгвістикою і фольклором вирішальний вплив здійснило знайомство з медиком 5-го курсу М. Неговським, “любителем и умелым собирателем малорусских народных песен” [9]. У його віданні була невелика бібліотека з творів українською мовою та тих, що стосувалися України. Цією бібліотекою активно користувався майбутній учений, що, як він сам визнає, “не осталось без влияния на мои позднейшие занятия”. Інтерес до народних пісень, україномовна книга і засвоєна з дитинства двомовність матиме для О. Потебні принципове значення. Про це пише відповідальний редактор видання творів ученого А. Байбурін: “Украинский язык обеспечивал Потебне чувство изначальной связи с лучшими образцами славянской народной поэзии (не случайно в своих анализах песенного творчества он чаще всего начинает с украинских текстов). В то же время русский язык для него – язык науки, повседневного общения. “Диалог” этих языков оказался исключительно плодотворным” [10].

М. Неговський порадив О. Потебні облишити юридичний факультет, і він вже після першого року навчання переходить на факультет історико-філологічний. Скоро оволодіває ще декількома мовами: гімназія в Радомі забезпечила досконале знання німецької, польської та латинської, а відрядження Міністерства освіти у Берлінський університет дало можливість оволодіти санскритом, поїздка слов'янськими країнами сприяла вивченню чеської, словенської й сербохорватської мов. Ці знання стали основою для ґрунтовних лінгвістичних досліджень.

Ще сімнадцятирічним майбутній учений збирає українські народні пісні, згодом опубліковані у збірнику (1863 р.), де він постав допитливим знавцем “живої тканини” народного слова. Пізніше, у листі до чеського славіста А. Патери від 11 грудня 1886 р. учений напише: “Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходной точкой моей, иногда заметной, иногда незаметной для других, был малорусский язык и малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с ней чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукой” [11].

Ці слова підтверджують теоретичні висновки праць О. Потебні про взаємозв'язок мови і духу, мови і мислення, де мова не є пасивною формою думки, а є активним засобом її формування. Людина, – переконаний учений, – пізнає і осмислює світ за посередництвом почуттів, висловлених у мові. Як і до В. Гумбольдта, він вважає мову органом, що утворює думку [12]. Зароджуючись як суб'єктивна діяльність людини, ініційована впливом об'єктивного світу, думка лише в слові може стати чимось зовнішнім і об'єктивним. За цього думка не втрачає своєї суб'єктивності. У своєму листі до чеського славіста О. Потебня стверджує, що така суб'єктивність є “вихідною точкою” для наукових занять, у його випадку – це обов'язково рідна мова – “малорусский язык и малорусская народная словесность” – щось глибоко інтимне, внутрішнє, духовне. Саме українська мова, якою учений оволодів з дитинства, стала для нього засобом творити думку. А вже зовнішнім її виразом стала російська мова – мова тогочасної офіційної науки.

У своїх мовознавчих працях, аналізуючи слово-мовлення, О. Потебня поділяє його на три складові частини: зовнішню форму (артикульований звук), зміст (саму думку) і внутрішню форму, яку, як пояснює дослідник, потрібно розуміти як найближче етимологічне значення слова, тобто це є той спосіб, яким висловлюється зміст.

Зауважимо, що коментатор творів О. Потебні А. Топорков, пригадуючи історичний контекст поняття внутрішньої форми від античності аж до ХХ ст., пише, що учений подає декілька тлумачень внутрішньої форми слова. Їх сукупність дозволяє, переконаний коментатор, витлумачити внутрішню форму як притаманний мові прийом, спосіб вираження й позначення за допомогою слова нового змісту, або, іншими словами, як вироблену модель, мовну формулу, за якою з участю попередніх слів і їх значень здійснюється формування нових слів і значень. Це є своєрідний мовний механізм, що кожного разу запускається, коли треба уявити, зрозуміти й закріпити в індивідуальному значенні нове явище, тобто виразити словом новий зміст [13].

Облишимо це трактування для інших дослідників, а прослідкуємо, як саме трактує внутрішню форму О. Потебня. Одне із значень цього поняття (внутрішньої форми) знаходимо у творах О. Потебні, коли він детально пояснює, що у слові є два значення: одне об'єктивне, тобто найближче етимологічне значення слова, воно

завжди має лише одну ознаку; друге – суб'єктивний зміст, у якому може бути безліч ознак. Перше є знак, символ, який для нас замінює друге. Перше значення слова є тією формою, в якій наша свідомість уявляє зміст думки. Тому, якщо виключити друге, суб'єктивне і єдине значення, то в слові залишиться лише звук, тобто зовнішня форма і етимологічне значення, яке також є формою, та лише внутрішньою. “Внутренняя форма слова есть отношение мысли к сознанию, она показывает, как представляется человеку его собственная мысль” [14].

Український філософ В. Горський вважає, що у вченні О. Потебні “внутрішня форма кожного слова завжди визначається специфікою народної мови, оскільки кожна мова має притаманний їй специфічний погляд на світ, або неповторну перспективу бачення” [15]. Таке розуміння внутрішньої форми слова зближує українського мовознавця з В. Гумбольдтом, який базувався у своєму трактуванні внутрішньої форми на вченні Й. Гердера і Й. Фіхте про тотожність мови з духом народу. Отже, кожна мова формує своєрідний “проміжний світ” і закодує в його структурах особливий національний менталітет, навіть спосіб організації суспільного життя, як вважають представники структурної лінгвістики на чолі з Ф. де Сосюром.

Проблема двомовності, окрім трактування внутрішньої форми слова, пов'язана у вченні О. Потебні ще й з розумінням внутрішньої суперечності між чуттєвим образом і абстрактним значенням слова, що визначає генезу мовно-мисленнєвої діяльності. Чуттєвий образ (внутрішня форма), на думку вченого, є “ближче значення” слова, яке виникає в свідомості мовця і сприймається слухачем, якщо вони належать до одного й того ж народу. На цьому заснована специфіка міфологічного світогляду, де немає розчленування образного й понятійного аспектів мови. Значення в такому художньо-поетичному мисленні подається через образ, виражається в образі, тоді як наукове мислення характеризується переважанням значення над образом. У науковому мисленні значення стає віддаленим від образу, воно абстрагується, тому семантично розпорошене. Звідси висновок, що і мова в науковому мисленні може бути не рідною, а чужою, абстрактною, віддаленою суттєво від мови духу. Мова науки – це, насамперед, мова логічного мислення, мова інтелекту, а не почуттів.

У фундаментальній науковій праці О. Потебні “Мысль и язык” є глава VII під назвою “Язык чувства и язык мысли”. Ствердивши, що у нашій мові її душевний зміст виражений тоном мовлення, і тон відіграє дуже важливу роль, часто замінюючи зміст мовленого, учений розгортає думку про відмінність між звуками-вигуками і словами-думками: думка, пов'язана зі звуком, супроводжується почуттям, вираженим у тоні, але ним не вичерпується, є чимось відмінним. Можна сказати навіть, що у слові звукова наповненість перевершує тон. У вигуках навпаки, звукова наповненість видається другорядною, у них головним є тон, і лише він дає можливість здогадатися про почуття, викликане в людини, мови якої ми не знаємо. Мова вигуків тоном, як і мімікою, якою вигук часто супроводжується, є єдиною мовою, що зрозуміла всім.

Однак О. Потебня вбачає ще й іншу, значно глибшу внутрішню відмінність між вигуком і словом. Думка, з якою колись пов'язувалося слово, викликається в свідомості звуками цього слова. Вона відновлюється або в попередньому вигляді, або у новому, ще важливішому, але основне її значення залишається незмінним. Зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, і це дає змогу слову передаватися від покоління до покоління, хоча воно може мати й інше значення.

Спадкоємність слова є наче другим боком його здатності мати об'єктивне значення для людини. Вигук, весь зміст якого становить почуття, не відтворюється так, як думка. Найменша, будь-яка зміна умов породжує нове почуття, яке в свідомості не знаходить слідів попереднього. Думка має своїм змістом ті сприйняття чи ряди сприйнять, які в нас були, тому може "старіти"; почуття ж завжди є наявною оцінкою змісту нашої душі, тому завжди нове. Звідси зрозуміло, чому вигук як відголосок миттєвого стану душі щоразу твориться заново і не має об'єктивного життя, притаманного слову. Вигук знищується звернутою на нього думкою, подібно як почуття руйнується самоспостереженням, що з необхідністю додає щось нове до того, чим була зайнята свідомість під час самого почуття.

Ще одна особливість вигуку полягає у тому, що він сам по собі не зрозумілий, і його незрозумілість полягає у тому, що він є непомітним для свідомості суб'єкта. Не повинно видаватися дивним, вважає О. Потебня, що вигук як рефлексія хвилювання душі й повернутий у неї як вираз звука, залишається для неї непомітним. Незрозумілість вигуку учений виражає й інакше: він не має значення в тому розумінні, в якому його має слово. У вигуку спостерігач бачить беззмістовні самі собою знаки станів душі, тоді як у слові він має справу з уже готовою думкою.

Мова тварини і людини в ранньому дитинстві, вважає О. Потебня, складається з рефлексій почуття і звука. Взагалі не можна собі уявити іншого джерела звукового матеріалу мови. Людська сваволя застає звук вже готовим, слова повинні були утворитися із вигуків (тут він наводить подібну думку В. Гумбольдта), тому що лише в них людина могла знайти виразний звук. Отже, первісні вигуки в своїй подальшій долі розпадаються на такі, що назавжди залишилися вигуками (виражають лише почуття), і такі, що віддавна втратили своє вигукове (почуттєве, інтер'єкційне) спрямування. Перші – це відчуття фізичного болю й втіхи, другі – відчуття зорові й слухові.

Вигук, продовжує аналізувати вчений, під впливом звернутої на нього думки перетворюється на слово, що і починає процес творення мови. Водночас О. Потебня намагається збагнути, як людина набуває вміння розуміти себе й інших, у чому полягає об'єктивність значення, тобто пам'ятність слова. Він стверджує, що напруга почуттів при переході вигуку в слово повинна зменшуватись, оскільки на цьому шляху потрібна чіткість уявлення змісту слова і його форми: сотворюючи слово, людина повинна помітити власний звук. У психологічному значенні слова це вже є саморефлексією, яка для нас тим важча, чим більше ми захоплені загальним потоком своєї думки, чим сильніше почуття, яке нас хвилює. У процесі зменшення необхідності вираження почуття у звуках збільшується інший зв'язок звука й уяви. Вимовлений людиною звук сприймається нею, і образ звуку, що слідує постійно за образом предмета, асоціюється з ним. Асоціація сприйняття предмета і звука, яка заміняє безпосередній рефлексивний рух голосових органів таким, у якому вимова звука опосередковується його образом у душі, є однією з необхідних умов сотворення слова. Та вона ще не дає розуміння, бо може бути непомічена самою людиною. У створенні слова має повторитися те, що відбувається з людиною на вищих щаблях розвитку: не на самоті, а в суспільстві людина зникає слідкувати за собою. Зовнішнє спостереження випереджає внутрішнє. Стосовно мови це буде означати, що слово лише в устах іншого може стати зрозумілим для мовця, що мова створюється лише спільними зусиллями багатьох, що людська спільнота випереджає початок мови.

Доцільно зауважити ще, вважає О. Потебня, що під час розуміння слова звук у нашій думці випереджає своє значення, тоді як при асоціації – навпаки: образ

предмета випереджає в думці образ звука. Ця необхідна для розуміння перестановка відбувається при спілкуванні: почутий від іншого отой звук змушує людину спершу згадати свій звук, а потім пояснити його сприйняттям предмета: “При первом акте понимания произойдет объяснение не только звука, принадлежащего понимающему, но посредством этого звука и состояния души говорящего. С одной стороны, здесь будет совершенно невольное сообщение мысли, с другой – столь же невольное ее понимание” [16]. Також О. Потебня зауважує, що “навсегда темными остаются для нас те особенности нашей душевной жизни, которых мы не выразим никакими средствами, и которых не увидим ни в ком, кроме себя” [17], ствердивши цими словами, що мова думки ще не є досконалою, не має достатньо засобів, щоб виявити і розкрити таємниці душі.

Учений так уявляє процес створення слова: “Итак, образование слова есть весьма сложный процесс. Прежде всего – простое отражение чувства в звуке, такое, например, как в ребенке, который под влиянием боли невольно издает звук вава. Затем – сознание звука; ...наконец – сознание содержания мысли в звуке, которое не может обойтись без понимания звука другими. Чтобы образовать слово из междометия вава, ребенок должен заметить, что мать, положим, услышавши этот звук, спешит удалить предмет, причиняющий боль” [18].

Наголошуючи, що основою мови є звуки, пов'язані з виразом певних станів душі, О. Потебня вважає такий зв'язок ономато-поетичним ступенем розвитку мови, коли вперше звуками зображаються мисленнєві явища. Він зауважив, що із досліджень мови видно, що слово власне виражає не всю думку, яка вважається його змістом, а лише одну її ознаку. Отже, у слові є принаймні два змісти: один об'єктивний, що називається найближчим етимологічним змістом слова, він завжди містить лише одну ознаку; другий – суб'єктивний, в якому може бути багато ознак. Перший є знак, символ, який для нас заміняє другий. Перший зміст слова є тією формою, в якій нашої свідомості уявляється зміст думки. Тому, якщо виключити другий – суб'єктивний і єдиний зміст, то в слові залишається лише звук, тобто зовнішня форма і її етимологічне значення, яке також є формою.

Внутрішня форма слова – це є те, що пов'язує його значення зі звуком, – переконаний О. Потебня. Зв'язною ланкою тут може бути лише почуття. Поєднавши почуття зі звуком, що є неодмінною умовою при створенні мови, адже без звука не було б помічене й почуття, людина помітила, що саме так можна виражати й сприйняте ззовні відчуття. Оскільки почуття мислиме лише в окремій особі й цілком суб'єктивне, то ми змушені й первинне за часом власне значення слова назвати суб'єктивним, тоді як внутрішню форму слова ми вважали об'єктивною стороною слова, – пише О. Потебня.

“Понимание, упрощение мысли, переложение ее, если так можно выразиться, на другой язык, проявление ее вовне начинается, стало быть, с обозначения ее тем, что само невыразимо, хотя и ближе всего к человеку. Роль чувства не ограничивается передачею движения голосовым органам и созданием звука: без вторичного его участия не было бы возможно самое образование слова из созданного уже звука” [19]. Цими словами стверджується переконання вченого, що почуття людини, зумовлені враженнями від об'єктивного світу, є вирішальним фактором створення мови як виразника думки. Однак О. Потебня у такому ствердженні досить обережний: “Если покажется верным, что в некоторых случаях внутренняя форма ономато-поэтического слова есть чувство, то это самое нужно будет распространить и на все остальные, хотя бы при этом и встретились

некоторые, впрочем, легко устранимые, недоразумения” [20]. Отже, учений застерігає, що не всі слова мови можна вважати ономато-поетичними, оскільки є такі, що мають внутрішньою формою не почуття, а одну з об’єктивних ознак позначуваного предмета, наприклад грецьке слово “боус” означає те, що видає звук “бу”; але ці слова, зауважує вчений, вже означають назву самого звука, в якому зв’язком між сприйняттям зовнішнього (невиразного) звука і вираженням його в звуках зрозумілих, символом сприйняття для самої душі буде почуття, яке вона переживає при сприйнятті: “Символизм уже в самих начатках человеческой речи отличает ее от звуков животных и от междометий” [21].

При створенні мови немає сваволі, тут кожен звук відповідає певному сприйняттю зовнішнього світу, навіть певному хвилюванню душі, спричиненому таким сприйняттям. Для в’яснення з’ясування, чому певний стан душі вимагає для свого виразу певного поруху душі із усіх можливих, треба знати, вважає учений, який вид мають порухи самої душі і як вони між собою пов’язуються. Це завдання не під силу всім, тому він радить “принять за факт соответствие известных чувств известным звукам и ограничить задачу перечислением тех и других” [22]. Вирішення такого питання, переконаний учений, могло би показати, де закінчується подібність мов, що засвідчує одноплемінність народів, які ними розмовляють, і де починається подібність та, яка доводить лише єдність людської сутності взагалі. Але таке завдання видається невіршальним, бо вимагає насамперед звести всі слова до первісної внутрішньої й зовнішньої форми, а також, що взагалі неможливо, означити першу внутрішню форму кожного слова і, що найважче, визначити властивості первісних звуків, і то не лише їх виразність (членораздельность), а й складне поєднання тонів. Щоб з’ясувати значення звука в певному слові, необхідно шукати відповідність цього звука певному почуттю, яке супроводжує сприйняття, а не подібність звука й самого сприйняття.

В. Гумбольдт, наприклад, знаходить дві підстави зв’язку понять і звуків у первісних словах. Перша полягає у безпосередньому звуконаслідувальному позначенні понять (наприклад, як російське “кукушка” від “куковать”) – звук має щось спільне з предметом; друга – позначення наслідує предмет не прямо, а в чомусь третьому, що спільне і звукові, і предмету. Цей спосіб можна назвати символічним, хоча поняття символу в мові значно ширше. Отже, не лише первісна людина, а й сам німецький учений надавав звуку об’єктивного значення, яке вважав зв’язком між звуком і предметом.

О. Потебня готовий приєднатися до такого трактування і визнати подібність між відомим виразним (членораздельным) звуком і видимим чи відчутним предметом. Однак він вважає, що це переконує лише самого спостерігача і не має наукового обґрунтування, оскільки неможливо прослідкувати всі сходинки, які поєднують предмет зі звуком, подібно як не видно всіх коліщаток, які поєднують тягарці зі стрілками годинника: “Во сколько же раз шатче будут наши сравнения звука и предмета как воспритий души, природа коей никогда не уяснится нам до такой степени, как устройство механизма?”, – запитує О. Потебня, глибоко переконаний, що слова мови зароджуються в глибинах душі як почуття, спричинені враженнями зовнішнього світу [23]. Це є не що інше, як слова рідної мови, якою людина від народження сприймає і намагається й вчиться розуміти світ.

Осмыслиючи проблему, чи треба навчати дитину змалку іншій, чужої для неї мови, О. Потебня стверджує, що це дуже шкідливо, таке намагання впливає на загальний розвиток дитини. “Знання двох мов у ранньому віці, вважає вчений, це не

є опанування двох систем висловлювання й передавання одного й того ж кола думок, а лише роздвоєння цього кола, що стає на заваді одноцільного світогляду та перешкоджає науковій абстракції” [24].

Завдяки своїм спостереженням над мовою О. Потебня зробив висновок, що рання двомовність суттєво гальмує не тільки загальний розвиток дитини, а й заважає шкільній освіті, яка розвиває набуті в дитинстві уявлення про світ на основі казок і міфів. Чужі поняття, які дитина засвоїла поряд з рідномовними, не додають нічого до знання, заплугують дитину, подібно як чужорodne тіло в організмі заважає його нормальному функціонуванню. У прагненні дворян навчати своїх дітей з пелюшок іноземної мови задля засвоєння чистоти її вимови О. Потебня вбачає лише хворобливе честолюбство батьків та засіб вивищитися над підлеглими-посполитими. У чужій мові, твердить мовознавець, засвоюють звуки, а не думки, вона не хвилює душу, свідченням чого є велика кількість недоумків серед дворянських дітей – переконаний О. Потебня. Такі діти є, на його думку, “живим пам’ятником безглуздя й душевного рабства родичів”.

Чужу мову, чи навіть кілька іноземних мов, можна вивчати, і навіть необхідно, тоді, коли це є практичною життєвою потребою – у дипломатичних відносинах, торгівлі, наукових заняттях тощо. Якщо людина вважає, що її рідної мови недостатньо для порозуміння у тих колах, де вона прагне проявити себе, або для знання тонкощів справи, якою вона займається, тоді вона вивчає іншу, чужу для неї мову виключно з мотивів порозуміння з оточенням. Таке знання чужої мови природно гармоніює з її рідною мовою, не вимагаючи її забуття. Як ілюстрацію О. Потебня наводить приклади російських поетів О. Пушкіна та Ф. Тютчева, які, вивчивши з раннього дитинства досконало французьку мову, все ж як митці творили мовою рідною. В. Горський цитує слова О. Потебні: “Ф. І. Тютчев править за чудовий приклад того, як користування тією чи тією мовою надає думці того чи того напрямку. Два роди розумової діяльності йдуть... переплітаючись між собою, але зберігаючи свою окремішність, через ціле його життя, до останніх днів його віку. Це, з одного боку, поетична творчість російською мовою. З другого – мислення політика й дипломата, людини світської в ліпшому розумінні цих слів – французькою” [25].

Отже, різні мови в одній людині водночас співіснують по-різному, слугують різним цілям, втіленням різного змісту діяльності. О. Потебня пояснює, що “людина, яка говорить на двох мовах, переходячи від однієї мови до іншої, разом з тим змінює характер і напрям плину своєї думки... І навпаки, якщо дві або кілька мов є доволі звичними для того, хто ними говорить, то разом з переминою змісту думка мимоволі вдається то до однієї, то до іншої мови” [26].

Учений далекий від того, щоб вивищувати чи принижувати певну мову – кожна з них є носієм і виразником душевних почуттів, викликаних сприйняттям світу. Обов’язком кожної матері О. Потебня вважає якомога більше спілкуватися з дитиною рідною мовою – це запорука її (дитини) душевного здоров’я й духовного розвитку. А вже згодом дитина оволодіє тими мовами, які найповніше сприятимуть її становленню як мислителя, вченого, державного діяча чи купця, тобто тими засобами, які донесуть її думки до ширшого, аніж батьківщина, світового загалу.

Вельми значенно, що такі думки вченого XIX ст. цілком співпадають із висновками сучасних педагогів і психологів. Звернімося до статті В. Вітвицького “Мовам підвладний кожен вік” [27]. Автор пише, що “психологи рекомендують починати вивчати іноземну мову у віці, коли систему рідної мови дитина вже досить

добре засвоїла, а до нової мови ставиться свідомо". Єдина умова – у дитини не повинно бути проблем із рідною мовою. Такий період настає у п'ять років, тоді ще мало штампів мовної поведінки, легко по-новому “кодувати” свої думки, немає великого бар'єру перед контактом із іноземною мовою. Взагалі ж педагоги зробили висновок про певний негативний вплив раннього навчання іноземної мови на дальший перебіг вивчення мови.

Немає мови й наріччя, які не були б здатні стати знаряддям необмежено різноманітної й глибокої думки – переконаний О. Потебня. Специфіка кожної національної чи народної мови й зумовленого нею світосприйняття, яке відображається в різноманітних продуктах народної творчості, зумовлює внесок кожного народу й нації в розвиток духовної культури людства. Мова є головною й обов'язковою ознакою єдності народу, а поняття “народ” для О. Потебні є виразом вищого щабля самостійного національно-культурного життя. Мова є знаряддям формування й розвитку національної свідомості, а духовний розвиток нації нерозривно пов'язаний із розвитком її мовного багатства. Кожна мова як “глибоко відмінна система прийомів мислення”, зумовлюючи специфіку національного світосприйняття, в діалозі з іншими мовами збагачується сама і збагачує інші мови, подібно як квіти живлять комах, а комахи запилюють квіти.

Отже, у трактуванні проблеми двомовності О. Потебня виходить із духовної основи кожної мови, з того неповторного мовомислення, яке є природним середовищем самоідентифікації людини. Згодом це красномовно засвідчив І. Франко, ствердивши, що “в якій мові вродився і виховався, тої без скалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою” [28]. Додамо від себе, що друга, чи багато інших мов – це шати для тієї “шкіри”, які людина може одягати в тих чи інших обставинах. Такою є більш ніж красномовна відповідь наших авторитетних науковців, хто прагне запровадження двох державних мов у незалежній Україні.

Література

1. Иваньо И. В. Очерк развития эстетической мысли Украины [Текст] : монография / И. В. Иваньо. — М. : Искусство, 1981. — 423 с.
2. Там же. — С. 194.
3. Потебня А. А. Теоретическая поэтика [Текст] / А. А. Потебня ; сост., авт. вступ. ст. и коммент. А. Б. Муратов. — М. : Высшая школа, 1990. — С. 28. — (КЛІН: Класика лит. науки).
4. Там же. — С. 40.
5. Там же. — С. 40.
6. Потебня А. А. Слово и миф [Текст] / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Изд-во “Правда”, 1989. — С. 51. — (Из истории отечественной философской мысли).
7. Вільчинський Ю. М. О. Потебня, як філософ [Текст] : монографія / Ю. М. Вільчинський. — Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 1995. — С. 62—76.
8. Там само. — С. 77—95.
9. Потебня А. А. Слово и миф... — С. 11.
10. Байбурин А. Потебня А. А.: философия языка и мифа / А. Байбурин // Слово и миф [Текст] / сост., подг. текста и примеч. А. Л. Топоркова ; отв. ред А. К. Байбурин ; предисловие А. К. Байбурина. — М. : Изд-во “Правда”, 1989. — С. 3—10. — (Из истории отечественной философской мысли).

11. Потебня А. А. Слово и миф... — С. 4.
12. Там же. — С. 32.
13. Там же. — С. 590.
14. Потебня А. А. Теоретическая поэтика... — С. 98.
15. Горський В. С. Історія української філософії [Текст] : підручник [для студ. вищих учб. закл.] / В. С. Горський. — К. : Наукова думка, 1996. — С. 176.
16. Потебня А. А. Теоретическая поэтика... — С. 96.
17. Там же. — С. 96.
18. Там же. — С. 97.
19. Там же. — С. 99.
20. Там же. — С. 99.
21. Там же. — С. 99.
22. Там же. — С. 100.
23. Там же. — С. 104.
24. Потебня А. А. Слово и миф... — С. 263.
25. Горський В. С. Історія української філософії... — С. 178.
26. Там само. — С. 178.
27. Вітвицький В. Мовам підвладний кожен вік / В. Вітвицький // Дзеркало тижня [Текст]. — 2007. — № 37(66). — 6 жовт.
28. Франко І. Я. Двоязычність і дволичність / Франко І. Я. // Мозаїка [Текст] : Із творів, що не ввійшли до збір. тв. у 50 т. / упор. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. — Львів : Каменяр, 2001. — С. 265.

M. Kashuba

BILINGUAL PROBLEM IN THE INTERPRETATION OF O. POTEBNYA

The bilingual problem of the person is examined. It is mentioned that O. Potebnya considers the mother tongue of people as the method of senses expression – the language of a soul, and every second language, which the person master – expresses abstract thought, the language of intellect.

Key words: bilingual, Potebnya, language of soul, language of intellect.